
УДК: 82-1:140.8 (575.2) (04)

Табылды кызы Нурмира

А. А. Алтмышбаев

атындагы философия, укук жана социалдык-саясий

изилдөө институтунун аспиранты

Табылды кызы Нурмира

аспирант

Института философии

им. академик а А.А. Алтмышбаев НАН КР

Tabyldy kyzy Nurmira

graduate student,

Institute of philosophy, law and socio-political research

named after A Altmyshbaev of the NAS KR

САНАТ ЫРЛАРЫНЫН ТАБИЯТЫ

ПРИРОДА НАЗИДАТЕЛЬНЫХ СТИХОВ

THE NATURE OF EDIFYING POEMS

Аннотация. Бул макалада санат ырларынын табияты анализге алынат. Анткени, санат ырлары кыргыз элинин руханий көрөңгөсүнүн өзөгүн түзүү менен улуттук аң сезимдин калыптануусунда, дүйнөтаанымда, таалим-тарбия же дидактика жаатында алгылыктуу иштерди аткарып келгендигин танууга болбойт. Санат ырларынын максаты өсүп келе жаткан муундун ак менен караны айырбаштап таанып, жаман менен жакшыны, улуу менен кичүүнү, урмат менен сыйды, өмүр менен өлүмдү ажыратып билүүгө, туура жолду тандоого, келечек муундун руханий көрөңгөсүн калыптандырууга эбегейсиз зор салым кошуп келгендигин баса белгилешибиз керек. Ошондой эле, санат ырларынын мазмуну, көп кырдуулугу, тематикалык ар тараптуулугу бул макаланын изилдөө объектисин түзүшөт.

Негизги сөздөр: *санат ырлары, дүйнө тааным, руханий көрөңгө, улуттук аң сезим, таалим-тарбия, дидактика, диалектика, категориялар.*

Аннотация. В данной статье анализируется характер назидательных стихов. Ведь нельзя отрицать, что нравоучительные стихотворения, составляющие ядро духовного мировоззрения кыргызского народа, проделали приемлемую работу по формированию национального сознания, мировоззрения, просвещения и дидактики. Надо подчеркнуть, что цель назидательных стихов – помочь подрастающему поколению различать черное и белое, различать добро и зло, великое и малое, уважение и честь, жизнь и смерть, выбирать правильный путь, формировать духовное видение будущего поколения. Также объектом исследования данной статьи являются содержание, многоплановость и тематическая многогранность назидательных стихов.

Ключевые слова: *категория песни, мировоззрение, духовное видение, национальное сознание, образование, дидактика, диалектика, категории.*

Abstract. This article analyzes the nature of edifying verses. After all, it cannot be denied that moralizing poems, which form the core of the spiritual worldview of the Kyrgyz people, have done an acceptable job of shaping national consciousness, worldview, education and didactics. It must be emphasized that the purpose of edifying poems is to help the younger generation distinguish between black and white, distinguish between good and evil, great and small, respect and honor, life and death, choose the right path, and shape the spiritual vision of the future generation. Also, the object of study of this article is the content, versatility and thematic versatility of edifying poems.

Key words: *song category, worldview, spiritual vision, national consciousness, education, didactics, dialectics, categories.*

Санат ырларынын табиятында көп кырдуу турмуш көрүнүштөрү саналып өткөндүктөн, айрым изилдөөчүлөр аны кыргыз тилиндеги “саноо” сөзүнөн келип чыккан деп, элестүү жана көрсөтмөлүү “терме” термини, айрым учурда, акылга кыт куйгандай насаат тартуулаган “насыят” термини менен менен маанилеш карашат.¹ Бул көз караштын жөндүү жагы бар. Анткени, санат, насыят, терме ырларынын бири-биринен мазмундук жана формалык жактан окшоштук жактары бар болгону менен санат ырлары өзүнө гана таандык болгон өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы, санат ырларынын бир багытында адам баласынын жакшы-жаман сапаттары саналып, бирок, ошол сапаттарды тандоо, жакшы-жаманын иргеп алуу, пайда-зиянын талдоо жагы угуучунун өз эркине коюлат. Айталы, Тоголок Молдо өз санаттарынын биринде мындай дейт:

Айыбы чыккан жигиттин,
Узун бою бас болот.
Жаман болор жигиттер,
Жакынына кас болот.
Жарды болор жигиттер,
Дөөлөтүнө мас болот.²

Көрүнүп тургандай, бул санатта бүткүл адамзаттын адеп-ахлак чен-өлчөмдөрүнөн алынган философиялык категориялар – жакшы менен жаманга таандык белгилер сыпатталат. Санаттын өзөгүндөгү дихотомия адам бол-

мушунун табиятында антикалык доордон бери жашап келе жаткан, азыр да актуалдуулукка ээ болуп турган түбөлүктүү түшүнүктөр. Жакшы менен жамандын табиятын ар бир доордун акылман адамдарды ар түрдүү көрүнүштөргө байлап чечмелеп берүүгө аракет кылып келишет. Айталы, байыркы грек философу Антисфен “Жакшылык сулуу, жамандык серт”,³ - деп сыпаттайт. Ал эми Рене Декарт жакшылыктын реалдуу экенинен күмөн санабай: “... дүйнөдө куру десе аз-маз жакшылыгы болбогон реалдуу нерселер жок”,⁴-дейт. Ошондой эле, аталган түшүнүктөргө карата субъективдүү мамиле жасап, өз ойлорун ортого салган философтор да бар. Мисалы, Б. Спиноза: “Жакшылык деп, мен, бизге пайдалуу нерселерди түшүнөм”,⁵-дейт. Ошентип, жакшы менен жаман маселеси адамзаттын турмушунда ар дайым орчундуу мааниге ээ болуп келген.

Жогоруда биз мисалга тарткан Тоголок Молдонун аталган маселеге карата көз карашы элдик философиядагы байыртадан келе жаткан моралдык чен-өлчөмдөргө шайкеш келип, санаттын биринчи бөлүгү “жакшы болуш-аста, аста” накылы менен үндөшүп, жигиттин кадыр-баркынын кетиши кандай кесепеттерге алып келерин эскертип турса, “өсөр – өзүн сыйлайт” деген нусканын каршысына турган санаттын экинчи

¹Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 9-бет.

²Санат,насыят жана эмгек ырлары. “Эл адабияты” сериясынын 24-тому, -Бишкек, 2003,

³Диоген Лазертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: 1979, –С. 235.

⁴Декарт Р. Избранные произведения. – Москва: 1950 – С. 279.

⁵Спиноза Б. Избранные произведения. В 2 т. – М.: 1957. – С. 524.

бөлүгү “жаман болуш бир паста” деген ойду толуктайт. Ал эми келтирилген санаттын үчүнчү бөлүгү дөөлөткө кыянат кылуунун натыйжасын көрсөтүп, анын кесепеттерин эске салып турат.

Демек, санат ырларындагы философиялык ойлордун башаты ар улуттун дүйнө тааным маселеси менен тыгыз байланыштуу болуп, ар элдин, улуттук аң сезиминин, дүйнө кабылдоосунун жана дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта тургандыгын туюндурат.

Философиядагы дүйнөтааным – өзөктүү түшүнүктөрдүн бири болуу менен ал курчап турган дүйнөнүн маани – маңызы, туруш-турпаты жана адам баласынын ошол дүйнөдөгү орду, аны менен карым-катышы туурасындагы ой – пикирлердин, идеялардын, көз караштардын тутуму, системасы дегенди билдирет. Дүйнөтааным – адам баласына бул дүйнөгө эмнеге жаралганын, эмне кылышы керектигин, өзүнүн күн көрүшүнүн, жашоо-тиричилигинин маани-маңызы кандай экендигин талдап-түшүнүшкө, таразалап-баалашка жардам берет. Ушул жагынан ал искусствого, көркөм адабиятка жакын турат. Адам өз жашоо-турмушун маанилеп түшүнмөйүнчө, аныктап билмейинче, анын тиричилиги баш аламан, иретсиз, максатсыз боло берери бышык. Ал ой калчап, акыл тегеретип, өз жашоосунун өйдө-ылдыйын, ак-карасын териштирип, маани-маңызын сүрүштүрө баштаган соң көргөн-билгени кеңейип, жолу ачылып, иши иретке келип, максат-ниети бир нукка түшө баштайт. Бул мааниде биз талдоого алып жаткан санат ырларынын дүйнө таанымды калыптандыруудагы ролу эбегейсиз болгондугун эч тана албайбыз. Анын үстүнө, нукура улуттук дүйнөтааным маселесине келгенде изилдөөчү Б. Жумабаев: “Дүйнөтааным

түшүнүгү элдердин жаратылыш менен болгон алакасынан жана курчап турган чөйрөнү аңдоосунан келип чыгат. Арийне, ал коомдун асман, адам жана жер үчилитигинин өз ара ыраатын аңдоодон башталган. Анткени алар адамзатка жакын жана таасирдүү болгондуктан, адамдардын аңдоосезимдерине көбүрөөк өнүктүргүч жана калыптандыргыч таасирлерин тийгизишкен. Дүйнөтааным түшүнүгүнүн өнүгүшүнө улут катары узак жашаган элдер мыкты салымдарын кошушкан. Бул элдердин ичинде кыргыздар дагы бар”,⁶-деп, элибиздин байыртадан берки оозеки сөз өнөрүнө, руханий баалуулуктарга зор ынтаа менен мамиле жасап келе жаткандыгын баса белгилейт.

Б. Жумабаевдин көз карашында кыргыздын улуттук дүйнөтаанымы үч жактуу багыты менен айырмаланып, алар улуттук нарк-насил, элдик акылмандык жана улутту аң сезимдеги ишеним, ырым-жырым, диний түшүнүктөр менен тыгыз байланыштырылат.

Албетте, кайсы бир деңгээлде мындай көз караштын илимде ала турган орду бар. Анткени, улуттук аң сезимдин табиятын талдоого алган окумуштуу-философтор да кыргыздын дүйнөтаанымын байыркы бабалардын табиятка, коомго жана адамдын өзүнө дана башка адамдарга карата жасаган мамилесинен баамдап, окумуштуу Т. Аскаров: “Мисалы, кыргыз эли, анын ар кайсы мезгилдерде жашаган ойчулдары, акылман инсандары философия деген түшүнүктүн эмне экенин билбеген кездерде эле философторчо ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болушкан, философиялык ыңгайда тыянак жасоону билишкен, адамдын рух дүйнөсүн же табиятты философиялык планда түшүндүрүү жолдорун билишкен”,⁷-десе, белгилүү философ Н.Кулматов: “Адамзаттын

⁶Жумабаев Б. Кыргыз дүйнөтаанымы. [Электрондук ресурс] <http://www.literatura.kg/articles/?aid=1213>

кылымдарды карыткан моралдык тажрыйбаларын камтыган этикалык мурастарды ар тараптан өздөштүрбөй туруп, азыркы этиканын теориялык маселелерин чечүү мүмкүн эмес”,⁸-дейт.

Демек, дал ошондой кыргыз элинин руханий мурастарынын бир тарабын түзгөн санат ырларындагы улуттук аң сезимдин, дүйнөтаанымдын жана моралдык-этикалык маселелердин терең тамыр жайышы, аны өз алдынча иликтөөнүн объектиси кылып иликтөөгө негиз болуп отурат. Албетте, мындагы негизги басым санат ырларындагы философиялык маселелерге арналат.

Санат ырларынын табиятында ырааттуу өнүккөн окуялардын сюжети жок. Ошондой эле, анда каармандар да кездешпейт. Бирок, бардык учурда адамдардын ар кыл турмушу, баёо материалисттик жана идеалисттик байкоолору, же диний көз караштары көңүлдүн борборунда турат. Бул жагынан алып караганда, санат ырларынын табияты философиядагы адам болмушунун ар түрдүү жагдайларын таамай бутага алган чыгармачылыктын өзгөчө түрү экендигине далил боло алат.

Санат ырларынын табияты жалпы жонунан угуучуларды жакшы жакка үндөп, бар менен жоктун, бай менен кедейдин, ачуу менен таттуунун диалектикасын түшүндүрүүгө багытталгандыктан, аларда таанып билдирүүчүлүк, тарбиялык жана дидактикалык мотив басымдуулук кылат. Мисалы, Барпы Алыкуловго таандык санат ырларында мындай саптарды учуратабыз:

Эки жакшы бириксе,
Бири биринен сыр сурайт.
Эки жаман бириксе,
Айыбын таап чукулайт.

Колунда дөөлөт болбосо,
Бирөөдөн бирөө пул сурайт.⁹

Келтирилген бул мисалда санат ырларына мүнөздүү болгон параллелизм ачык байкалып, жакшы менен жамандын, бай менен кедейдин диалектикалык карым-катнашы таамай көзгө урунат. Экинчи жагынан, философиянын тарыхында жогоруда келтирилген түшүнүктөрдүн келип чыгуу жагдайы материалисттик жана идеалисттик себептерге байланыштырылып, байыркы замандардан бери жакшы менен жамандын жашап турушу – бир жагынан, адамзаттын жашоосу үчүн объективдүү жана чыныгы зарыл шарттарга көз каранды болсо, экинчи жагынан, адамдардын көз карашында жашоо үчүн зарыл деп эсептелген шарттарга негизделген. Башкача айтканда, материалисттик көз карашта жакшы менен жамандын карым-катнашы инсандын өнүгүүсүнүн эң алгачкы этаптарында пайда болуп, адам табиятынын мыйзамдары менен байланыштырат. Айталы, адамдардын табигый умтулуулары философияда “натурализм” деп аныкталса, ырахат алып жашоосу – “гедонизм” менен түшүндүрүлөт. Ал эми адамдын бактылуу, же бактысыз болуусу – “эвдаимонизм” термини менен берилип жүрөт. Бул түшүнүктөр социалдык шарттарга, башкача айтканда, коомдун турмушундагы өзгөчөлөнгөн карама-каршылыктарга, алардын айрым доорлордун жана коомдук системалардын адеп-ахлакка тийгизген таасири менен тыгыз байланышта каралат.

Өз кезегинде, Ф.Энгельс жакшы менен жамандын табиятын анализдеп: “Жакшы менен жаман жөнүндөгү ойлор

⁷Аскарров Т. Кыргыз элинин эстетикалык дүйнө таанымы. Китепте: Арзыматов Ж., Акаев А. Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары. – Ош-2006., 10-бет.

⁸Кулматов Н. Кыргыздардын этикалык идеялары жана каада салттары. Китепте: Арзыматов Ж., Акаев А. Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары. – Ош-2006., 73-бет.

⁹Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 188-бет.

адамдардан адамдарга, кылымдан кылымга ушунчалык өзгөрүү менен жеткендиктен, алар көбүнчө бири-бирине түздөн-түз карама-каршы коюлган”,¹⁰-дейт. Чынында эле, санат-насыят ырларындагы карама-каршылыктуу идеялар башынан эле эки көрүнүштү кошкатар карап, андагы ийгилик-кемчиликтерди сынга алуу менен объективдүү чындыкты жаратууга негизделип келген. Демек, атактуу инсандын жогорудагы пикиринде чындыктын үлүшү бар. Себеби, жакшынын табиятын түшүндүрүү үчүн ага каршы коюлган реалдуу жагдай керек болчу. Ал эми жамандыктын табиятын жана анын кесепеттерин туура жеткирүү үчүн анын каршысында турган объективдүү чындык керек эле. Ошентип, жакшы менен жаман бири-бирине түз эле карама-каршы коюлуп, диалектикалык маанайда объективдүү чындыкка жетүүнү жолу катары санат ырларында ырдалып келген.

Философиядагы бул категорияларды материалдык маанайда түшүндүрүү аракетинде В.И.Лениндин берген аныктамасы ташка-тамга баскандай көзгө урунат. Ал мындай дейт: “...жакшы менен жаман тууралуу идеялар ар дайым адамдардын талаптарына шайкеш келген”.¹¹ Албетте, адам баласы өз турмушунда жакшы менен жаман тууралуу көрүнүштөргө реалдуу турмуштук шарттардан улам баа берип келген.

Идеалисттик көз караштан алып караганда, жакшылык менен жамандыктын карым-катнашы кудайдан, же метафизикалык күчтөрдөн көз каранды болот деген идея келип чыгат. Бул түшүнүктөр атаандаштык маанисине ээ болот да, адамдын су-

бъективдүү каалоолорунан, жактыруу-жактырбоолорунун чегинде каралат. Өз кезегинде диний окууларда жакшылыктын бардыгы кудайдан деген идея өнүктүрүлүп, чындыкты таануу – жаратканды таануу менен бирдейлештирет. Адамдык баалуулук, ыйыктык – бул жаратуучунун амиринен деген бүтүм келип чыгат. Ал эми жамандык – бул чындыкты билбегендиктин, тааныбагандыктын кесепети катары каралат же адамдык жеткилеңсиздиктин натыйжасы болгон жүрүм-турумдагы чен-өлчөмдөн тышкаркы четтөөлөр аркылуу аныкталат.

Көрүнүп тургандай, философиядагы жакшылык менен жамандык категориялары санат ырларына улуттук аң сезимдин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу чагылдырылып, жогоруда мисал келтирилген Б.Алыкуловдун төрт сабында “Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети” макалынын формуласында туюндурулган. Тереңдетип айтканда, кыргыз макалындагы “Эки жакшы тоого чыкса – кудалашып түшкөнү”, Барпынын санатында “Эки жакшы бириксе, бири биринен сыр сураганы” менен байланыштырылса, “Эки жаман тоого чыкса – кубалашып түшкөнү” “Эки жаман бириксе, айыбын таап чукулайт” деген мазмун менен шайкеш келип турат. Мында параллель коюлган эки түшүнүктүн мазмундук жагынан бирдей, бирок, формасы жагынан өзгөрүүгө дуушар болгонун көрөбүз. Бирок, айтылган санатта да, келтирилген макалда да маанилик окшоштук, улуттук колорит сезилип турат. Ошондон улам, изилдөөчү Т.Абдыракунов: “Санат, терме, ырларындагы негизги мотив жаштарды (жалпы эле угуучуларды) жакшы сапаттарга ээ болууга, эмне жакшы экенин түшүнө билүүгө, айлана-

¹⁰Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., 1955, т. 20, –С.94.

¹¹Ленин В. И. Полное собрание соч., 5 изд., т. 29, –С.194.

чөйрөдөгү түркүн кубулуштар менен көрүнүштөрдү назар салып, көрө билүүгө үндөө болуп саналат”,¹² - деп белгилейт.

Санат ырларынын табиятындагы карама-каршы коюп салыштыруу аркылуу чындыкка жетүү идеясын философиянын диалектикалык мыйзам ченемдериндеги “карама-каршылык – өнүгүүнү жолу” классикалык аныктамасы аркылуу салыштырып кароого болот. Анткени, турмуштагы эки башка көрүнүштү салыштырып кароо менен андагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого мүмкүндүк жаралат. Мындай салыштыруулардын негизинде алынган жыйынтыктарды танууга мүмкүн болбогон пикирлер, көз караштар философияда да, санат ырларында да негизги орунда турат. Алар улам мезгил алдыга жылган сайын толукталып, кошумчаланып, турмуштук тажрыйба тарабынан бекемделип жүрүп отурат. Же болбосо, ар кандай көрүнүштөр, келип чыккан натыйжалар санат ырларында көпчүлүктүн талкуусуна коюлат. Мисалы:

Чындап ажал келген соң,
Чыкса эле кирбес жан кайтып.
Колундан дөөлөт кеткен соң,
Келмеги кымбат мал кайтып.
Чынары сынып калса да,
Чырпыгы өсөр тал кайтып.
Кара коргон ураса,
Калаа болбос ал кайтып.¹³

Көрүнүп тургандай, кошкатар сүрөттөлгөн бул санатта философиядагы диалектикалык логиканын турмушту таанып билүүдөгү айныксыз чындыгы жана натыйжалары келтирилип, бири-биримененажырагысбайланыштатурган себеп менен натыйжа категориясынын байланышы көзгө урунат. Анткени, адам баласы “өмүр-өлүм” маселесине абалтадан баш катырып, анын чечилиш жөнү тууралуу ой толгоп келген. Келтирилген

санаттын алгачкы саптары дал ошол “өмүр-өлүм” темасын козгоп, өмүрдүн сону – өлүм менен аяктарын эске салып тургансыйт. Бирок, адамзат өз тагдырында “өлбөстүк” тууралуу идеяны жаратып, жашоо-турмуш бир өлүм менен бүтпөйт, өлүм – түбөлүк жашоонун башаты дегендей диний-философиялык көз караштарды да жараткан. Ал эми бул темага философия да өз алдынча жооп кылып, адам баласы өз турмушунда эки жолу төрөлүп, өлбөс болуунун амалын анын жараткан эмгектери, калтырган мурастары аркылуу аныктоого аракет кылып келет. Башкача айтканда, философияда өмүр-өлүм адам баласынын санааркоолору менен тыгыз байланышта каралып, адамдын биологиялык жана социалдык жагдай-шарттары аркылуу чечмелейт. Же болбосо, адам баласы биологиялык жандык катары бир төрөлсө, социалдык жандык катары коомдук турмуштун алкагында калыптанат. Бул процесс анын “экинчи төрөлүшү” катары каралат. Демек, диалектикадагы индивид менен инсан карым-катнашынын коомдук турмуштун алкагында жүрөт деген тыянак келип чыгат. Ал эми адам өмүрүнүн соңу анын биологиялык жандык катары картаюусу, санатта айтылгандай “ажал жетип күн бүтүүсү” аркылуу сыпатталса, философияда: “Өлүм жалпысынан ар бир тирүү жандыктын табигый аягын билдирет. Бирок, башка жандыктардан айырмаланып, адам өзүнүн өлүмүн билет. Ошол эле учурда өлүмдү аңдоо же түшүнүү ар кандай жолдор менен ишке ашат. Өлүм маселеси адам үчүн анын руханий чен-өлчөмүнүн, жеке жана диний тажрыйбасынын предмети болуп калат, мисалы, коркуу, сүйүү, ишеним, үмүт, күнөө ж.б.”¹⁴

Мисал келтирилген санаттын кийинки саптары да философиядагы дал

¹² Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 8-бет.

¹³ Санат. Китепте: Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 20-бет.

ушундай кошкатар коюлган турмуш көрүнүштөрүн көз алдыга тартып, барчылык менен жокчулуктун, үмүт менен күтүүнүн, мүмкүндүк менен аныктыктын чегин эске салып турат.

Санат ырларынын табиятында катылып турган дагы бир өзгөчө жагдай – анда айтуучунун акындык чеберчилигин, дүйнө таанымын, тапкычтыгын даңазалоо экендигин айтуу зарыл. Анткени, санаттын өзүндө айтылгандай, “Ырдагандын баарысы, санат болот турбайбы” демекчи, айтуучунун дүйнө таанымына жараша санаттардын темасы да ар кыл, мазмундуу келет. Ошондон улам, жазгыч акын Тоголок Молдо өз санаттарынын биринде:

Кызаргандын баарысы –
Манат болот турбайбы?!
Кылган иштин баарысы –
Адат болот турбайбы?!
Ырдагандын баарысы –
Санат болот турбайбы?!¹⁵-дейт.

Көпчүлүк учурда санат айтуучулар анын мазмундуулугун, ар тараптуулугун жеткирүү максатында санат ырларынын тематикалык диапазонун кеңдигин туюндурган төмөнкүдөй саптар менен баштаган учурлары бар:

Башта десең санаттын,
Башын айтып берейин.
Бала-бакра, кыз-кыркын,
Жашынан айтып берейин.
Жанга өлчөлүү чуркаган,
Атыңдан айтып берейин.
Келсе конок байкаган,
Эринен мурун чайкаган,
Катыңдан айтып берейин.
Канжыгаңды жымыйткан,
Желимден айтып берейин.
Каз элечек зыңкыйган,
Келинден айтып берейин...¹⁶

Мында санат ырларынын тематикалык ар түрдүүлүгү айтуучунун дүйнө таанымына жараша аныкталары, б.а. анын көз алдындагы турмуштук көрүнүштөр тууралуу баяндап айтаары байкалып турат. Ошол эле мезгилде, айтуучу жөн гана көз алдындагы окуяларды тизмектебестен, санат ырларынын табиятына ылайык, адамзаттын турмуштук-практикалык жетишкендиктерине таянуу менен жеке өзүнүн акындык дараметинин күчүнө таянып, социалдык-философиялык мазмундагы тексттерди жаратууга бел байлайт.

Санат ырларынын объектисин түзгөн темалардын арасында философияга мүнөздүү болгон диалектиканын бир нече мыйзамдарын, категорияларын жана принциптерин кездештирүүгө болот. Айталы, сандан сапатка өтүү категориясы санат ырларындагы өзөктүү темалардын катарын толуктап турат. Бул темага кайрылган акындардын бардыгы “сапат” түшүнүгүнө басым жасап:

Билимсиз миңден болгуча,
Билерман бирөө болсоңчу.
Дүйнөгө бекер келгенче,
Жаралбаган болсоңчу.
Жаралсаң да наадандан,
Саналбаган болсоңчу.
Токсон толук, кырк чилде,
Тоң эритер болсоңчу.
Толгон айдын бетинен,
Кир кетирер болсоңчу.¹⁷

Көрүнүп тургандай, бул санатта билимдүү болууга чакырык ташталып, бул турмуштагы адам баласынын негизги вазийпасы – илим-билим алуу, аны турмушта пайдалана билүү идеясы менен үндөшүп турат. Бирок, санаттын текстинде айтылгандай, турмушта бардыгы эле сыдыргыга салгандай тегиз, шыдыр болбогон сыңары, ыр саптары да

¹⁴Проблема жизни и смерти в философии. Личностный выбор и смысл жизни. [Электронный ресурс] <https://studfile.net/preview/5248919/page:16/>

¹⁵Ошол эле китепте 166-бет

¹⁶Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 7-бет.

¹⁷5 санат. Китепте: Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 25-бет.

айтуучунун күйүт аралашкан сезимдерин коштоп, “болсочу”, “болсоңчу” деген өкүт аралашкан тилеги менен коштолуп отургандыгы да бекеринен эмес. Бул, бир жагынан, реалдуу турмуш чындыгы менен дал келип, бардык эле “билимдүүлөрдүн” “ай бетинен кир кетире албастыгын” эске салса, экинчи жагынан, “Токсон толук, кырк чилде, Тоң эритер болсоңчу” дегени – элдик философиядагы табият кубулуштарын дааналап билип, “токсон толугу” азыркы чен менен айтканда 13-декабрдан 13-мартка чейин созулган 90 күндүк тоңу кетпеген кыш мезгилин туюндурса, кыш чилдеси кырк күнгө созулуп, ал 8-13-январга чейинки аралык “Кырдач” деп аталып, эң суук күндөр 14-19-январга туура келип, 27-январда чилденин 20 күнү өтүп, эми аркы бетине оодарылып өттү деген мааниде “Каңтар” деген аталышка ээ болгон. 28-11-февралга чейинки күндөр “Үт” деп аталган. “Үт” мезгилинде көпчүлүк аймактарында калың кар жаап, жаан-чачын күндөргө туш келет. Буга байланыштуу ата-бабалардан калган кеп бар: “Жакшылыгына алса үт, жамандыгына алса жут” деп айтылган. Андан соң, “апкыт-сапкыт алты күн” 12-17-февралга чейин созулуп, 18-февралда чилде толук чыгып бүткөн. Чилде чыккандан кийинки жааган кар “сары кар” делинген.

Демек, дал ушундай элдик философиялык көз караштардын илимий практика менен тастыкталып отурушу – байыркы бабалардын жаратылышка жасаган олуттуу мамилесинен, байкоолорунун тереңдигинен кабар берет. Ошол эле мезгилде, мындай идеялардын ыр санаттарына салынышы – алардын муундан-муунга өтүп, кыска-нуска түрүндө урпактардын эсинде сакталып калышына шарт түзгөнсүйт. Дагы кайталайбыз, мындай санаттарда айтылган

ойго маани берген, анын маңызын чечмелей алган адам гана аларды туура түшүнүп, жогорудагы санатта айтылгандай, “тоң кетирер”, “кир кетирер” милдеттерди өтөй алат деген идея жатат.

Ошентип, диалектиканын сандан сапатка өтүү категориясы санат ырларында негизги ролду ойноп, адамзатты жакшы сапаттарга ээ болууга чакырык таштайт. Ошол эле учурда, сапаттын өзөгүндө белгилүү бир “касиеттер” тура тургандыгын айрым окумуштуулар белгилешет. Мисалы, окумуштуулар Ж.Арзыматов менен А.Акаев мындай деген көз карашты айтышат: “Сапат – өзөгүндө касиетти камтыган бир кыйла кеңири категория”.¹⁸ Белгилүү бир сапатка ээ болуу үчүн адам баласында кандайдыр бир касиеттер болушу зарыл. Бул мааниде жогоруда келтирилген окумуштуулардын айткан пикири да жөндүү. Ал эми касиеттин өзү философиялык түшүнүк катары кандайдыр бир объектилерге гана таандык болгон, ошол объектинин башкалардан айырмалуу белгилерин бөлүп көсөткөн, алардын объект катары жашап турушун аныктаган түшүнүк. Касиеттин ар кыл түрлөрү, формалары тууралуу санат ырларында эң эле көп айтылат. Мисалы:

Бакты келсе жигитке,
Жалган сөзү чын болор.
Чалакайым, жарым эс,
Чатак жүрүп тим болор.
Адам акын жебегин,
Жүрөгүңө чер болор.
Тентек болсо үй-бүлөң,
Тиричилик көр болот.
Тең адилдик кылбаса,
Теги жүрүп көр болор.¹⁹

Бул санатта касиетти туюндурган түшүнүктөр “жалган сөздүн чын болушу”, “чатак жүрүп тим болушу”, “жүрөгүңө чер болушу”, “тиричилик көр болушу”,

¹⁸ Арзыматов Ж., Акаев А. Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары. – Ош-2006., 31-бет.

“теги жүрүп кор болушу” аркылуу туюнтулат. Анткени, изилдөөчүлөр А.В.Елин, И.Е.Елдина жана Р.Е. Макарюк философиядагы “сапат” түшүнүгүн анализдеп, ар бир предметтин өзгөрүлмөлүү келерин, ошол эле учурда, ар бир объект туруктуулукту сактап турарын, аны дал ошол сапатка тиешелүү касиет түшүнүгү аныктарын баса белгилешет.²⁰

Эгерде, келтирилген мисалдагы касиеттерди анализдей турган болсок, анда биринчи мисалдагы “жалган сөздүн чын болушу” кандай учурда реалдуулукка айланат дегенде, “Бакты келсе” деп, мурда келбеген, эми пайда болгон жаңы сапат тууралуу айтууга туура келет. Бул сапат адамды жаңы касиеттерге ээ кылып, анын сөзү сөз, дегени деген болот деген идеяны камтып турат. Ал эми санаттагы “чатак жүрүп тим болуу” да объектинин жаңы касиетке ээ болушун, акыры акылына келип, коомдук турмуштун мыйзамченемдерине баш ийип калышын эске салат. Ошондон улам, кыргыздын элдик түшүнүгүндө тентек адам бара-бара жөнтөк болуп, баштагы сапаттарын арка калтырат деген көз караш сакталып келет.

“Жүрөгүнө чер болуу” – өтмө мааниде фразеологизм катары “көңүлүндө калуу”, “жүрөгүндө так калуу”, “көңүлүн оорутуу” деген маанилерди туюндуруу менен объектинин жасаган иш аракетинин натыйжасын көрсөтөт. Айрыкча, мындай натыйжа адам акысын жеген учурда пайда болорун бул санат эске салып турат. Албетте, кыргыз элинин руханий калыптануусунда дал ушундай этикалык, эстетикалык табылгалар зор роль ойноп, алар элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү менен аралашып, камыр-жумур болуп жуурулушуп кеткен. Бул ойду окумуштуу-философ Н.Кулматов да тастыктап: “Кыргыздардын ар кандай акыл кенч мурастарында, жакшылык менен жамандык идеялары басымдуулук кылары сезилет. Анткени алар турмуштук жана моралдык көрүнүштөрдүн көп жактары менен камыр-жумур болуп чиеленишкен”,²¹-дейт.

Жыйынтыктап айтканда, санат ырларындагы философиялык ойлор дүйнөтаанымдын, диалектикадагы категориялардын, этиканын жана эстетиканын талаптарына терең сугарылып, өзөгүндө кыргыздын улуттук аң сезиминин өзгөчөлүктөрүн камтып турат.

Адабияттар:

1. Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 31-бет.
2. Арзыматов Ж., Акаев А. Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары. – Ош-2006., 31-бет.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: 1979, –С. 235.
4. Декарт Р. Избранные произведения. – Москва: 1950 – С. 279.
5. Елин А.В., Елдина И.Е., Макарюк Р.Е. Эволюция понимания категории “качество”

¹⁹11 санат. Китепте: Абдыракунов Т. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Ф., «Илим», 1973, 31-бет.

²⁰ Елин А.В., Елдина И.Е., Макарюк Р.Е. Эволюция понимания категории “качество” как атрибута в системах управления. [Электронный ресурс] https://quality.eur.ru/MATERIALY15/evaluation_quality.htm

²¹ Кыргыздын этикалык идеялары жана каада-салттары. Китепте: Арзыматов Ж., Акаев А. Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары. – Ош-2006., 77-бет.

как атрибута в системах управления. [Электронный ресурс] https://quality.eur.ru/MATERIALY15/evaluation_quality.htm

6. Жумабаев Б. Кыргыз дүйнөтанымы. [Электрондук ресурс] <http://www.literatura.kg/articles/?aid=1213>

7. Кыргыздын этикалык идеялары жана каада-салттары. Китепте: Арзыматов Ж., Акаев А. Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары. – Ош-2006., - 77-бет.

8. Ленин В. И. Полное собрание соч., 5 изд., т. 29, –С.194.

9. Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., 1955, т. 20, –С.94.

10. Проблема жизни и смерти в философии. Личностный выбор и смысл жизни. [Электронный ресурс] <https://studfile.net/preview/5248919/page:16/>

11. Санат, насыят жана эмгек ырлары. “Эл адабияты” сериясынын 24-тому, -Бишкек, 2003.

12. Спиноза Б. Избранные произведения. В 2 т. – М.1957. – С. 524.